

Niektoré otázky populačného a urbanistického vývoja Slovenska

Ešte v nedávnej minulosti sa urbanizácia chápala veľmi úzko ako proces rastu počtu a veľkosti miest. Žiaľ, takéto poňatie urbanizácie ešte celkom nevytizlo ani v súčasnosti. Viac ako storočie rástli vo vyspelých kapitalistických štátoch mestá na úkor vidieka. Zhruba od polovice tohto storočia sa takýto urbanizačný trend silne prejavil i v bývalých socialistických krajinách. Až donedávna sa predpokladalo, že tento proces bude naďalej pokračovať a mestá napokon pohltnú celý vidiek, ktorý sa vyludňoval a sociálnoekonomicky i populačne upadal.

Približne pred dvoma desaťročiami nastal v urbanizačnom procese vo vyspelých kapitalistických krajinách obrat. Kým ešte v r. 1950-1960 napr. v USA vzrástol počet obyvateľstva miest až o 30%, po r. 1960 a najmä v posledných desaťročiach ho výrazne ubúda. Po r. 1970 sa z mestských aglomerácií presídlilo na vidiek do 25 mil. obyvateľov, kým opačne len necelých 12 mil. obyvateľov. Analogický vývoj prebieha v Kanade, ako aj v štátoch EHS. Napríklad po r. 1970 sa znižuje počet obyvateľov vo vysokourbanizovaných oblastiach (nad 100 000 obyvateľov), kým tzv. málourbanizované a najmä vidiecke oblasti silne narastajú.

V rozvojových krajinách naďalej pokračuje nezdravý živelný urbanizačný proces so vznikom megapolisov (Mexico City, Sao Paulo, Rio de Janeiro, Kalkata, Laos, Káhira a desiatky ďalších) s celým radom negatívnych, ekonomických i ekologických dôsledkov.

V bývalých socialistických krajinách trend narastania počtu a veľkosti miest pokračoval a i v súčasnosti naďalej trvá.

Vývoj a stav mestského osídlenia Slovenska

Jednou z charakteristických črt sociálnoekonomického vývoja Slovenska v posledných troch desaťročiach je prudký rozvoj miest a mestského spôsobu života. Rýchly rast priemyslu a ďalších mestských odvetví, pokračujúca koncentrácia výroby, modernizácia dopravy a spojov, rozsiahla bytová výstavba a v neposlednom rade aj racionalizácia poľnohospodárstva, ktorá uvoľnila z vidieka státisíce produktívneho obyvateľstva, spôsobili, že Slovensko - v nedávnej minulosti ešte pokladané za vidiecku, rurálnu krajinu s nevelkými mestami, veľmi často polovidieckeho, agrárneho charakteru - stalo sa stredne urbanizovanou krajinou. V priebehu r. 1961-1990 sa počet mestského obyvateľstva zvýšil priemerne o 35 % za rok a súčasne poklesol počet mestského obyvateľstva vidieckych obcí priemerným úbytkom okolo 10% za rok. Relatívny prírastok obyvateľstva v slovenských mestách bol približne 2,5-krát väčší než prírastok obyvateľstva v ČR a takmer štvornásobne prevyšoval prírastok

celej slovenskej populácie. V súvislosti s tým vzrástol podiel obyvateľov Slovenska žijúcich v obciach mestského typu z 30,6 % v r. 1961 na vyše 50 % v r. 1990. Najväčší absolútny prírastok majú naše najväčšie mestá (Bratislava, Košice, Žilina, Nitra, Prešov, Banská Bystrica, Trnava, Martin, Poprad).

Z regionálneho aspektu je závažné zistenie, že takmer 42 % z celkového prírastku mestského obyvateľstva v tridsaťročí 1961-1990 pripadá na mestá ležiace vo vnútorných kotlinách Karpát, teda v oblastiach, ktoré majú pre rozvoj mestského osídlenia priestorovo obmedzené podmienky. Osobitne dôležitá je preto otázka ďalšieho rozvoja mestského osídlenia v niektorých vnútrokarpatských kotlinách (ako napr. Stredné Považie, Žilinská, Turčianska, Hornonitrianska, Zvolenská, Žiarska kotlina a Pohronie), ktoré sa vzhľadom na silnú koncentráciu priemyslu, vysokú hustotu zaľudnenia (400-600 ľudí na km²) hustú sídelnú sieť, problémy s rozvojom dopravy a technickej infraštruktúry a narušené životné prostredie pravdepodobne približujú k limitným hodnotám hustoty osídlenia. Na druhej strane je nevyhnutné stimulovať rozvoj osídlenia v juhoslovenských kotlinách a v priľahlej časti Podunajskej nížiny, teda na území, ktoré sa vyznačuje vysokým krajinným potenciálom a v súčasnosti sa na prírastku mestského obyvateľstva podieľa iba nepatrnou hodnotou 3 %. Hustota obyvateľstva je tu hlboko pod slovenským priemerom (50-80 ľudí na 1 km²).

Problémy nadmernej koncentrácie obyvateľstva sa prejavujú aj v sociálnej a ekonomickej sfére a vnútornej štruktúre miest. Zrýchlený rast našich miest prebieha pod vplyvom urbanizačného procesu, ktorý mal extenzívny charakter. Rýchle tempá rastu obyvateľov miest a ich plošný rozvoj nebol v súlade s rozvojom ich technickej a sociálnej infraštruktúry, ktorá značne zaostáva, a to predovšetkým v nových obytných súboroch (sídliškách). Veľké monofunkčné obytné súbory, vznikajúce v krátkom časovom období, vytvorili neobvyklé demografické štruktúry rovnakého životného cyklu obyvateľov, ktoré zasa vytvárali jednorazové nároky na sociálne potreby (jasle, škôlky, školy, zdravotnícke zariadenia atď). Tým vznikali trvalé časové rozpory medzi výstavbou zariadení sociálnej infraštruktúry a

obdobím sociálnych potrieb obyvateľstva. Tento rozpor sa doteraz nepodarilo odstrániť, či ho aspoň podstatne zmierniť a podieľa sa na zhoršenej kvalite sídelných podmienok nových obytných súborov. Túto nekvalitu často umocňuje nízka úroveň urbanistického a architektonického riešenia.

Súčasný vzhľad našich sídlisk ešte stále poznamenáva zanedbávanie mestských špecifik, nerešpektovanie oblastných, kultúrno-historických i prírodno-geografických rozdielov. Často sa nerešpektujú tiež základné architektonicko-urbanistické princípy výstavby. Pri výstavbe sídlisk prevláda stále technologická konzervatívnosť a zúžený ekonomistický prístup.

Osobitnou otázkou, o ktorej sa často diskutuje, je vzhľad sídlisk. Prevláda tu "bezduchosť" horizontálnych superblokov, ktorým chýba akákoľvek predstava o organizácii štruktúry mikropriestoru a jeho výtvarnom stvárnení. Makroriešenie priestorovej štruktúry sídlisk (teda výrazné potlačenie "ľudskej mierky"), gigantizmus, fádnosť, monotónnosť, sterilná monofunkčnosť, potlačenie esteticko-výtvarných (umeleckých) princípov výstavby a nivelizácia až amorfnosť obytného prostredia spôsobujú, že človek tu nenachádza pocit domova. Vytratilo sa úsilie zamerané na tvorbu verejných priestorov ako logických pokračovateľov spoločensko-kultúrnych priestorov, námestí a ulíc.

Vývoj a stav vidieckeho osídlenia

Až do začiatku päťdesiatych rokov primárnou funkciou vidieckych sídiel bola funkcia poľnohospodárska, v horských oblastiach doplnovaná lesníckou funkciou. Iba veľmi málo vidieckych obcí malo iné funkcie, napr. banícku, priemyselnú, dopravnú, liečebno-rekreačnú a podobne. Industrializácia a racionalizácia poľnohospodárstva spôsobila však v tejto oblasti rozsiahle zmeny. Ako ukázalo sčítanie ľudu, v poľnohospodárstve a v lesníctve pracuje len niečo vyššie štvrtina ekonomicky aktívneho obyvateľstva vidieckych obcí. V súčasnosti si preto iba malý počet vidieckych sídiel zachováva pôvodnú poľnohospodársku alebo lesnícku funkciu. Vďaka vysokému podielu nepoľnohospodárskeho obyvateľstva vo vidieckych obciach má väčšina z nich obytno-poľnohospodársky charakter. Veľa je tiež obcí s výraznou obytnou funkciou (obce - nocľahárne), a to najmä v okolí veľkých miest a v priemyselných oblastiach na Považí, Pohroní a Ponití.

Proces rýchleho rastu obyvateľstva miest sprevádza stagnácia a vyľudňovanie veľkého počtu vidieckych obcí. V r. 1961-1991 poklesol počet vidieckeho obyvateľstva SR o vyše 18 %. Prítom populačný úbytok zaznamenalo takmer tri štvrtiny z celkového počtu vidieckych obcí Slovenska. Mimoriadne intenzívny proces vyľudňovania vidieka možno pozorovať v širokom páse územia na južnom Slovensku (okresy Galanta, Nitra, Nové Zámky, Levice, Veľký Krtíš, Lučenec, Rimavská Sobota a Rožňava), ďalej v severovýchodnej časti východného Slovenska (okresy Svidník, Humenné, Michalovce a Trebišov) a napokon aj v okresoch Banská Bystrica a Žiar nad Hronom. Relatívne

najmenej vidieckeho obyvateľstva ubudlo v okresoch Bratislava-vidiek, Dunajská Streda, Prievidza a Bardejov. Migrácia obyvateľstva do miest spôsobila v mnohých vidieckych oblastiach zhoršenie vekovej štruktúry obyvateľstva. Značne tu poklesol podiel obyvateľov v predproduktívnom a produktívnom veku, pretože do miest odchádza prevažne mladá generácia. Na druhej strane podiel obyvateľstva v poproduktívnom veku stúpol. Postupne sa tak deformovala sociálno-demografická štruktúra vidieka - nastal proces "demografického starnutia obyvateľstva". Príčinou je neúmerne sústreďovanie ekonomických aktivít do miest a na vidieku vytváranie veľkých poľnohospodársko-výrobných komplexov, absencia primeraného zaradenia a bývania, zaostávanie, ba i likvidácia primeranej občianskej a technickej vybavenosti. Dôsledkom je strata reprodukčnej schopnosti vidieckeho obyvateľstva, celkový úpadok miestneho spoločenského života a postupné odumieranie jednotlivých funkcií dediny. To v konečnom dôsledku prináša prehlbovanie rozdielov medzi mestom a dedinou, čo je v protiklade s proklamovanými zámermi ich postupného vyrovnávania. Zmena hospodárskej funkcie, vekovej štruktúry obyvateľstva a jeho úbytok na vidieku sa odraža i v ďalších sférach: kultúrno-spoločenskej, sociálno-ekonomickej, zdravotnej atď.

Znižuje sa pracovný potenciál vidieckych sídiel, kapacita ich zdrojov pracovných síl, mení sa veková štruktúra pracujúcich v

poľnohospodárstve a v lesníctve, zvyšuje sa potreba starostlivosti o starších ľudí. Menia sa aj celkové predpoklady budúceho vývoja vidieckych sídiel, ktorý najmä v prípade malých sídiel bude ovplyvňovať najmä prirodzený pohyb obyvateľstva. Problém deľby práce na vidieku sa navyše komplikuje i súčasným procesom vytvárania trhového mechanizmu.

Druhý vážny dôsledok vyľudňovania vidieka je znehodnocovanie bytového fondu vo vidieckych obciach, kde výrazne poklesol počet obytných bytov. Ide najmä o občas obývané byty určené na rekreáciu (chalupy), ale najmä neobývané byty v dôsledku migrácie ich obyvateľov do miest. Vidiecke obce SR majú pritom pomerne kvalitný bytový fond. Jeho rozhodujúca časť (vyše 90 %) bola postavená po roku 1945.

Priestorový obraz populačného urbanistického vývoja SR

Proces urbanizácie Slovenska v období prvých 20-25 rokov po skončení druhej svetovej vojny treba hodnotiť pozitívne vzhľadom na predchádzajúcu sídelnú štruktúru Slovenska, ktorá bola odrazom priemyselne nedostatočne rozvinutej agrárnej krajiny s poddimenzovanou urbanistickou štruktúrou i dopravnými systémami. Socialistická industrializácia a rozvoj poľno-

hospodárskej veľkovýroby v minulých rokoch nevyhnutne vyvolali radikálne zmeny v rozložení obyvateľstva a sídelnej štruktúre. Výsledkom bol najmä rozvoj mestských sídiel s koncentráciou priemyselnej výroby a rozsiahle presuny obyvateľstva do industrializovaných a urbanizovaných oblastí (Mazúr, 1987; Rádváni, 1987). Tieto trendy urbanistického vývoja si vyžiadali nové prístupy a novú koncepciu plánovito riadenej urbanizácie. Pre tento zámer sa vypracoval model strediskovej sústavy, ktorý mal zabezpečiť vysoký štandard bývania, dostupnosť občianskej vybavenosti a racionálnosť v dochádzke do zamestnania.

Ekologické dôsledky populačného a urbanistického rozvoja Slovenska

Urbanizácia v širšom zmysle slova je jednoznačne najvýznamnejším procesom, ktorý podstatne mení prírodné prostredie. Urbanizačný vývoj na Slovensku v posledných desaťročiach viedol preto v mnohých oblastiach k zmene prírodnej krajiny na krajinu technizovanú. Tu sa aj problémy životného prostredia prejavujú najvypuklejšie. Najmä koncentrácia ekonomických aktivít bez príslušných ochranných opatrení narušila

základné prvky životného prostredia. Vysoký stupeň koncentrácie obyvateľstva v najviac urbanizovaných priestoroch spôsobuje, že negatívne vplyvy zasahujú prakticky väčšinu obyvateľstva Slovenska.

Najrozšírejšími negatívnymi javmi v celej SR sú exhaláty oxidu siričitého a ostatných oxidov síry. Najväčšou intoxikovanou oblasťou Slovenska je Bratislava so svojim okolím, kde sa kumulujú zdroje exhalátov. Oxidmi síry je v rôznej intenzite kontaminovaných 17 % sídiel SR, kde v r. 1990 žilo vyše 1,8 mil. obyvateľov. Zlúčeniny fluóru kontaminujú najmä okolie hlinikárne v Žiari nad Hronom a v menšej miere ďalších 15 sídiel. Magnezit znečisťuje osem sídiel v okolí Jelšavy, Košíc a Hačavy. Negatívnymi vplyvmi arzenu je postihnutých 25 sídiel v okresoch Prievidza, Topoľčany, Dolný Kubín, Žiar nad Hronom a Spišská Nová Ves. Ortuť ohrozuje tri sídla v okolí Rudňan. Prašnosť je problém takmer každého mesta. Špecificky sa prejavuje najmä v okolí cementární v Turni nad Bodvou, Bystrom, Lietavskej Lúčke, Banskej Bystrici a Rohožníku.

V Bratislave ovplyvňujú značnú časť územia hlavne kumulované exhaláty zo závodov Slovnaft, Istrochem, Matador, Kablo, Gumon a z automobilovej dopravy. Vyše 80 % obyvateľov žije v najviac znečistených priestoroch.

V oblasti západného Slovenska majú najhorší stav životného prostredia okresy Nitra (55 %), Topoľčany (52 %), Trenčín (49 %), Trnava (45 %). Na stav kvality životného prostredia najnepriaznivejšie vplyva oxid siričitý, ktorý kontaminuje 27 % sídiel kraja. Špecifickým problémom je prašnosť cementární Rohožník a Horné Srnie, ale hlavne kolízny vzťah rozvoja poľnohospodárskej výroby a ochrany podzemných vôd na Žitnom ostrove. Celkove žije v tejto oblasti 35 % obyvateľov v sídlach so silne znečisteným ovzduším.

V bývalom Stredoslovenskom kraji je síce len 5,5 % územia vysokourbanizovaného, žije na ňom však viac ako 45 % obyvateľov. Najhoršia situácia je v okresoch Banská Bystrica (76 % obyvateľov žije v znečistenom prostredí), Žilina (76 %), Prievidza (67 %), Žiar nad Hronom (44 %).

Na východnom Slovensku žije v postihnutých oblastiach 22 % obyvateľov a najhoršia situácia je v Košiciach (80 %). Najviac ovplyvňujú prostredie exhaláty oxidov síry, ktoré kontaminujú 147 obcí (13 %), najmä v okresoch Košice, Michalovce, Trebišov, Spišská Nová Ves. Špecifické problémy spôsobuje ťažba magnezitu (Jelšava - Lubeník) a imisie ortute v kombinácii s oxidom siričitým v oblasti Rudňany - Krompachy.

Znečistenie ovzdušia v urbanizovaných oblastiach ešte umocňuje skutočnosť, že sa zväčša nachádzajú v kotlinových, t.j. inverzných slabo vetraných polohách, kde je vysoká potenciálna možnosť tvorby smogu.

Ekonomické dôsledky populačného a urbanistického vývoja Slovenska

Doterajšie trendy populačného a urbanizačného vývoja SR majú svoj dopad nielen v sociálnej, ekologickej, ale aj v eko-

nomickej oblasti. Koncentrácia ekonomických aktivít do najviac urbanizovaných priestorov spôsobuje veľké problémy v štruktúre urbanizovanej krajiny, ktorá má plniť nielen obytnú funkciu, ale zároveň výrobnú, službovú, komunikačnú, poskytovať surovínové, energetické, vodné zdroje atď. Napríklad na výstavbu rozsiahlych sídlisk (10 tisíc až vyše 100 tisíc obyvateľov) vo vytypovaných strediskách obvodného významu vynakladá Slovenská republika miliardy Kčs. Na druhej strane sa zvyšuje počet neobývaných bytov v nestrediskových sídlach. Takáto sústredená výstavba má i ďalšie ekonomické dôsledky, pretože v súvislosti s vysokou koncentráciou obyvateľstva a priemyslu extrémne narastajú požiadavky na zásobovanie obyvateľstva potravinami, vodou, vzrastá potreba dovozu surovín, polovýrobov i preprava finálnych výrobkov, potreba úžitkovej vody, nároky na energiu atď. I keď máme zákony na ochranu pôdy, ďalší extenzívny urbanizačný proces by znamenal nevyhnutne ďalšie zaberanie pôdy, a to najvyšších bonitných stupňov, pretože sídla sa nachádzajú spravidla v oblastiach s najlepšimi pôdami. Riešenie týchto problémov by si vyžiadalo náklady niekoľko desiatok miliárd Kčs. Aby sa znížili negatívne dôsledky doterajšieho trendu urbanizačného procesu na životné prostredie, ako aj nadmerné a nie vždy efektívne ekonomické vklady, treba hľadať nové racionálne prístupy k jeho riadeniu.

* * *

Doterajšiu koncepciu urbanizácie treba prehodnotiť vzhľadom na súčasné trendy intenzifikácie ekonomiky a potreby zosúladenia urbanizačného procesu s trhovým mechanizmom. Extenzívny rast miest na úkor vidieka sa musí zastaviť a vývoj urbanizácie má smerovať ku kvalitatívnemu vyrovnávaniu životných podmienok mesta a dediny. Namiesto budovania rozsiahlych sídlisk na okrajoch miest orientovať ich územný rozvoj na intenzifikáciu, racionálne a efektívne využívanie územia. Základné smery ďalšej urbanizácie treba tiež zamerať na racionálne využívanie miestnych zdrojov a výhod zdravého životného prostredia. A nakoniec v súčinnosti s novou ekonomicko-politickou situáciou Slovenska treba zodpovedne, na vedeckom základe a s prihliadnutím na špecifické podmienky krajiny dopracovať nové administratívne členenie Slovenska.

Literatúra

- Andrle, A., 1992: Únosný rozvoj spoločnosti, urbanizace a venkov. Územní plánování a urbanizmus, 19, 3-4, p. 110-112.
 Mazúr, E., 1987: Otázky životného prostredia a urbanizácia Slovenska. Materiály KŽP pri SAV, Bratislava.
 Pašiak, J., 1980: Človek a jeho sídla. Obzor, Bratislava.
 Radváni, P., 1985: Urbanistická štruktúra starých a nových častí miest. Život. Prostr., 19, 5, p. 229-236.
 Radváni, P., 1987: Urbanistický rozvoj miest a kvalita ich prostredia. Život. Prostr., 21, 6, p. 286-290.